

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा जनजाति महिला पात्र/चरित्र

राम कुमार राई¹, पिएचडी

Email: rkrai132@gmail.com

सार

विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला लिखित अधिल्ला तीन उपन्यास हुन् : तीनघुम्ती, सुम्निमा र नरेन्द्र दाइ । यी तीन उपन्यासमा प्रमुख/शीर्ष एवम् मुख्य महिला पात्रका रूपमा जनजातीय इन्द्रमाया, सुम्निमा र मुनरिया प्रस्तुत छन् । उपन्यासकारले आफ्ना विशिष्ट औपन्यासिक कृतिहरूमा यस प्रकारका पात्रहरूको छनोट गरिनु वास्तविक रूपमा नै आवश्यक हो या अन्य कुनै प्रयोजन प्रेरित भएर छनोट गरेका हुन् ? भन्ने समस्यामा आधारित भई त्यसको मूल अभिप्राय पत्ता लगाउने उद्देश्यमा प्रस्तुत लेख केन्द्रित छ । द्वितीयक वा पुस्तकालयीय सामग्रीमा आधारित यो लेख पूर्णतया गुणात्मक एवम् विश्लेषणात्मक पद्धतिमा आधारित छ । उपन्यासमा आएका सबै जनजाति महिलाका प्रियतमका रूपमा ब्राह्मण परिवारका पुरुष आएका छन् र तीनै प्रियाले स्वच्छ हृदयले आत्मिक प्रेम गरेको पनि छर्लङ्गिन्छ । इन्द्रमायाले प्रियातत्व र पत्नीत्व प्राप्त गरे पनि मातृत्वमा खुम्चिएर आफ्नो अस्तित्वको संरक्षण गरेकी, मुनरियाले अल्पकालीन प्रियत्वको प्राप्तिमा भाग्यमानी ठान्दै भवितालाई स्वीकारेर आफूलाई जौहारीलाललाई सुम्पेकी र सुम्निमाले भौतिक रूपमा अप्राप्य सोमदत्तबाट शारीरिक रूपमा आफूलाई सुरक्षित गरे पनि मानसिक दृष्टिले शोषित बन्नु परेको कुरा तथ्यले दर्शाउँछ । औपन्यासिक उद्देश्यका दृष्टिले सुम्निमालाई जनजातीय महिलाको रूपमा प्रस्तुत गर्नु उपयुक्त देखिए तापनि इन्द्रमाया र मुनरियाका स्थानमा ब्राह्मण, क्षेत्री परिवारका महिला पात्रलाई स्थान दिइएको भए सायद यस प्रकारको प्रश्न नउठ्ने वा यी दुई पात्रमध्ये एक जनजातीय र एक अन्य रहेको भए पनि स्वाभाविक मान्न सकिने तथ्य अध्ययनले प्रस्तुत गर्दछ । त्यसैले जनजातीय पात्र चयनमा नै लेखकीय दुराशयता प्रष्टिन्छ र तीनै उपन्यासका जनजातीय महिला पात्रहरू आर्य प्रियतम वरण गरेर थिलथिलिएका र त्यसले जनजातीय जिउँदोपनलाई घोरिचरहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेको छ ।

मुख्य शब्दावली : शीर्ष, भूमिका, जनजाति, महिला पात्र/चरित्र

परिचय

विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला नेपाली साहित्याकाशमा बहुआयमिकताको पर्याय व्यक्तित्व हुन् । विशिष्ट राजनीतिज्ञ भएर पनि साहित्यलाई राजनीतिभन्दा उच्चास्थान प्रदान गर्ने कोइरालाले नेपाली साहित्यका कथा र उपन्यास विधामा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् । आधुनिक नेपाली कथालेखनमा मनोवैज्ञानिकता प्रवेश गराउने कोइराला उपन्यास लेखनमा पनि विशेषतया यौन मनोविज्ञानकै परिधिमा फैलिएका छन् ।

¹ डा. राई त्रिभुवन विश्वविद्यालय, महेन्द्र रत्न क्याम्पस, ताहाचाल, काठमाण्डौंमा नेपाली शिक्षा विषयको उप-प्राध्यापक पदमा कार्यरत हुनुहुन्छ ।

मनोविश्लेषणात्मकताकै पृष्ठभूमिमा रचित “तीनघुम्ती” (२०२५) कोइरालाको प्रथम प्रकाशित औपन्यासिक कृति हो । उनका औपन्यासिक अन्य कृतिहरूमा सुम्निमा (२०२७), नरेन्द्र दाइ (२०२७), मोदिआइन (२०३६), हिटलर र यहूदी (२०४०) र बाबु, आमा र छोरा (२०४५) हुन् । कोइरालाका यी छ उपन्यासमध्ये अधिल्ला तीन उपन्यास ‘तीनघुम्ती’, सुम्निमा र नरेन्द्र दाइका जनजातीय नारीपात्र/चरित्रहरू सशक्त रूपमा प्रस्तुत भएको हुँदा ती नारी पात्र/चरित्रका बारेमा प्रस्तुत लेखमा विवेचना गरिएको छ ।

समस्याकथन

विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला लिखित तीनघुम्ती, सुम्निमा र नरेन्द्र दाइ उपन्यास नेपाली साहित्यका पृथक र विशिष्ट उपलब्धी हुन् । यी उपन्यासहरूमा शीर्ष, प्रमुख एवम् सहायक पात्रका रूपमा जनजातीय नारी पात्रहरूको दरिलो उपस्थिति रहेको छ । ‘तीनघुम्ती’ की इन्द्रमाया उपन्यासकी प्रमुख, ‘सुम्निमा’ की सुम्नीमा शीर्ष र प्रमुख तथा ‘नरेन्द्र दाइ’ की मुनरिया मुख्य नारी पात्र हुन् । आफूलाई प्रबल रूपमा हिन्दु धर्म, संस्कारको समर्थक देखाउने कोइरालाले आफूना विशिष्ट औपन्यासिक कृतिहरूमा यस प्रकारका पात्रहरूको छनोट गरिनु आफैमा समास्या देखाउने विषय हुन् । यस पृष्ठभूमिमा प्रस्तुत लेखको समस्या निम्नानुसार रहेको छ :

उपन्यासकार कोइरालाले तीनघुम्ती, सुम्निमा र नरेन्द्र दाइ उपन्यासमा प्रमुख/शीर्ष एवम् मुख्य भूमिकामा जनजातीय महिला पात्रहरूको छनोट वास्तविक रूपमा आवश्यक ठानेर वा अन्य प्रयोजन प्रेरित भएर प्रदान गरेका हुन् ?

लेखको उद्देश्य

यस लेखको उद्देश्य निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

उपन्यासकार कोइराला लिखित तीनघुम्ती, सुम्निमा र नरेन्द्र दाइ उपन्यासमा प्रमुख/शीर्ष एवम् मुख्य भूमिकामा जनजातीय महिला पात्रहरूले स्थान पाउनु वा छनोट गरिनुको मूल अभिप्राय पत्ता लगाउनु नै प्रस्तुत लेखको उद्देश्य रहेको छ ।

लेखको औचित्य

तीनघुम्ती, सुम्निमा र नरेन्द्र दाइ उपन्यास विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला लिखित नेपाली साहित्यका महत्तम् उपलब्धिहरू हुन् । प्रकाशनका दृष्टिले पछिल्लो क्रममा पर्ने मोदिआइन, हिटलर र यहूदी एवम् बाबु, आमा र छोरोमा नपाइने पात्र छनोटगत कोइरालाका यी तीन उपन्यासमा पाइन्छन् । अर्थात् तीनघुम्तीमा इन्द्रमाया (नेवार), सुम्निमामा (किरात-जातीय वशिष्टता) एवम् नरेन्द्र दाइ उपन्यासमा मुख्य नारी पात्रका रूपमा मुनरिया (धानुक, तराई जनजाति) लाई स्थान दिइएको छ । प्रस्तुत लेखमा यी तिनै उपन्यासका उल्लिखित जनजातीय नारी पात्रहरूले प्राप्त गरेका स्थान, प्रदान गरिएको भूमिका र त्यसमा देखापरेका चरित्रका बारेमा सविस्तार चर्चा गरी उपन्यासकारले तत्तत् पात्रहरूलाई तत्तत् भूमिका उपन्यासको उद्देश्यको माग वा आवश्यकता वा अन्य प्रयोजनबाट वा खास उद्देश्य अभिप्रेरित भई प्रदान गरिएको थियो भन्ने सन्दर्भलाई सविस्तार चर्चा गरी निष्कर्ष निकाल्ने कार्य गरिएकोले प्रस्तुत लेखले नै औचित्यको पुष्टि गरेको छ ।

अध्ययन विधि

तीनघुम्ती, सुम्निमा र नरेन्द्र दाइ कथाका नारी पात्र/चरित्रको जनजातीय दृष्टिबाट गरिने अध्ययन नै प्रस्तुत अध्ययनको अध्ययनीय विधि हो र यो विशेषतया गुणात्मक, विश्लेषणात्मक, तुलनात्मक विधिमा आधारित छ । विवेच्य उपन्यासहरूलाई प्राथमिक सामग्री मानेर त्यसका जनजातीय नारी पात्र/चरित्रलाई विभिन्न दृष्टिबाट अध्ययन विश्लेषणका

क्रममा त्यसको पुष्ट्याईको लागि आवश्यक अन्य सामग्रीहरू माध्यमिक वा पुस्तकालयीय विधिबाट सङ्कलन गरिएको छ भने विश्लेषणको क्रममा आवश्यकता अनुसार तुलनात्मक पद्धति पनि आत्मसात् गरिएको छ ।

अध्ययनको परिसीमा

प्रस्तुत लेखलाई विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा लिखित तीन घुम्ती, सुम्निमा र नरेन्द्र दाइ उपन्यासका नारी पात्र/चरित्रहरूको जनजातीय दृष्टिकोणबाट गरिने अध्ययन, विश्लेषणमा मात्र परिसीमित गरिएको छ । यस क्रममा आवश्यकता अनुसार उपन्यासका जातीय वा जनजातीय पात्रहरूका चरित्रका विविध पक्षको उद्घाटन गर्ने कार्य गरिएको छ ।

अन्तराल

विवेच्य मात्र होइन कोइरालाका अन्य औपन्यासिक कृतिहरूलाई पनि उपन्यास विश्लेषणका स्थापित आधारहरूमा केन्द्रित भएर अध्ययन विश्लेषण गर्ने कार्य गरेको/भएको भए पनि प्रस्तुत अध्ययनमा अपनाइएको जनजातीयका आधारबाट विवेचना गर्ने कार्य हालसम्म भए/गरेको भेटिदैन ।

परिणाम र छलफल

प्रस्तुत लेखमा तीनघुम्ती, सुम्निमा र नरेन्द्र दाइ कथाका नारी पात्र/चरित्रको जनजातीय दृष्टिबाट अध्ययन, विश्लेषण गर्ने कुरा पहिला नै निश्चित गरिएको छ । यसरी जनजातीयलाई विभिन्न पक्षहरूसँग सम्बद्ध बनाएर व्याख्या, विश्लेषणको आधार बनाउँदा गुणात्मक, तुलनात्मक विधिमा आधारित गरिएको छ । यस क्रममा लेखलाई विश्वासनीय बनाउन र परिपूर्णता प्रदान गर्न आवश्यक मात्रामा तुलनात्मक पद्धति आत्मसात् गर्दा जातीय-जनजातीय वा जनजातीय-जनजातीय पात्र/चरित्रको उपक्रम पर्न गएको छ ।

‘तीनघुम्ती’ का पात्रहरू

‘तीनघुम्ती’ उपन्यासमा दुई प्रकारका पात्रहरूको उपस्थिति देखिन्छ : मुख्य र गौण । उपन्यासमा त्रिकोणात्मक रूपमा प्रस्तुत इन्द्रमाया, पीताम्बर र रमेश प्रमुख र क्रियाशील पात्रहरू हुन् भने पसले बुढी र उनकी नातिनी, इन्द्रमायाका बाबु-आमा, परिवारका अन्य सदस्यहरू, इन्द्रमायाकी साथी पद्मा र अन्य साथीहरू, सैनिक कमिस्नर, सैनिकहरू पीताम्बरका राजनीतिक साथीहरू, डक्टर, नर्स, रमा, रमाको युवक साथी आदि गौण पात्रहरू हुन् ।

जनजातीय पात्रहरू

उल्लेखित प्रस्तुति अनुसार उपन्यासमा पात्रहरूको मध्यम प्रकारको उपस्थिति देखिन्छ तथापि कुनै पनि पात्रलाई जातीय पहिचान दिइएको छैन । इन्द्रमायाको आमाको ‘इन्द्रमाया यो कसरी हुन्छ ? ऊ पर्वते बाहुन, हामी नेवार वैश्य’ (कोइराला, २०५८, पृ. ३) भनाइले इन्द्रमाया नेवार र पीताम्बर पहाडे बाह्रमण हो भन्ने बुझिन्छ । यसमा नेवार समाजको एउटा परिवारको माटोबाट उखेलिएकी इन्द्रमायाले यो नयाँ समाजको माटोमा छिट्टै जरो हाली (कोइराला, २०५८, पृ. १३) वाक्यांशले इन्द्रमायाको जातीय पहिचानमा थप मद्दत पुऱ्याउँछ । यस आधारमा इन्द्रमाया र उसका बा, आमा तथा परिवारका अन्य सदस्यहरूको जनजातीय पहिचान खुलेको पाइन्छ । यस लेखको मूल उद्देश्य जनजातीय नारी चरित्रको विवेचना मात्र रहेको र उपन्यासमा इन्द्रमायाका बाबु-आमा र परिवारका अन्य सदस्यहरू गौण र शिथिल पात्रका रूपमा तथा इन्द्रमाया चाहिँ उपन्यासको प्रमुख नारी पात्र/नायिका र क्रियाशील पात्रको रूपमा प्रस्तुत भएकीले यस लेखको विवेच्य पात्र हो ।

सुम्निमा/पात्रहरू

‘सुम्निमा’ संरचनाका दृष्टिले मध्यमाकारको उपन्यास हो र यसमा पात्र विधान पनि मध्यम प्रकृतिकै छ । भूमिकाको दृष्टिले सुम्निमा, सोमदत्त र पुलोमा मुख्य, सोमदत्तको बाबु सूर्यदत्त, पुलोमाको बाल्यकालिक साथी भिल्ल केटो, सुम्निमाकी छोरी र सोमदत्तको छोरो सहायक अनि सोमदत्तकी आमा, सुम्निमाको बाबु विजुवा, विद्वान महापण्डित, एउटा राजकुमार, रक्षक सेना, कुनै राजकुमारी, एउटी नग्न तरुनी, पुलोमाका मातापिता, सुम्निमाको दुल्लाह, ब्रह्मचारी सुकदेव, रम्भा, मेनका, विश्वमित्रा, ग्रामवासीहरू, गाउँका बालकहरू, भिल्ल तथा किरात जातिका प्रमुखहरू, भिल्ल-किरात केटाकेटीहरू, वातुड भाइहरू, ऋषिहरू, धार्मिक व्यक्तिहरू, सुम्निमा र सोमदत्तको छोरा छोरीका सन्तानहरू आदि गौण पात्रहरू हुन् ।

जनजातीय पात्रहरू

‘सुम्निमा’ उपन्यासका पात्रहरूलाई आर्य र अनार्य गरी वर्गीकरण गरिएको छ । आर्यको प्रतिनिधित्व सोमदत्त र पुलोमाले गरेका छन् र उनीहरूसँग सम्बद्ध पात्रहरू आर्य अन्तर्गत नै पर्दछन् । सुम्निमा र भिल्ल (एक अनार्य जाति कुसुन्डा, नेबृश., २०४०, पृ. १०१४) केटोले अनार्य जातिको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । त्यसमा पनि ‘सुम्निमा’ ले पहाडी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने जनजाति ‘राई वा लिम्बु’ को प्रतिनिधित्व गरेको देखा पर्दछ भने भिल्लले तराई प्रदेशमा बसोबास गर्ने जनजातिको प्रतिनिधित्व गर्दछ । तर यस लेखको मूल उद्देश्य जनजातीय नारी चरित्रको विवेचना रहेको हुँदा उपन्यासको प्रमुख नारी पात्र, नायिका सुम्निमालाई मात्र विवेच्य रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

नरेन्द्र दाइ/पात्रहरू

संरचनाको दृष्टिले नरेन्द्र दाइ लघु प्रकृतिको भए तापनि बहुल पात्रयुक्त उपन्यास हो तथापि भूमिकाका दृष्टिले नरेन्द्र, गौरी र मुनरिया प्रमुख (बराल र एटम, २०५६, पृ. २२९) तथा सानोबुबा सहायक पात्रको रूपमा उपस्थित छन् । सान्नानी, कप्तानी आमा, बाबु साहेब, पिताजी, भान्दाइ, काकीहरू, काका, कप्तान बा, सानी आमा, महारानी दिदी, बैनी महारानीहरू, मिट्टु, सानोबाबुकी फुपू, जुन्टुनानी, फुगुनी, मुनरियाको बाबु, लेलाह, नजरिया मुसलमान, नजरियाकी स्वास्नी, दीनानाथ, रामपियारी, दिवानजी, सार्की, धानुक, धानुककी छोरी, गैवार, भैसवार, जौहारी, लक्ष्मनीया, लखन मडर, दिवानजीकी बुहारी, बाहुनी बजै, मुनरियालाई गौना गर्ने केटो, ओभाजी, लखन मडरको छोरो जोगेन्द्र, मिसिर वैद्य, अग्नेजी डक्टर, भट्टना, नोकर-चाकर, फेरीवाल, काठमाडौंको बुढो मानिस, गाडीवान, गाडीवानहरू, गाडीवानको छोरो किसन, सेलबन बजारको साहुनीकी छोरी, घाँस काट्ने केटीहरू, ठिटाहरू, गाउँका केटीहरू मदिस्नी केटीहरू, दौलतपुरको जमिन्दार, जमिन्दारकी बुहारी, दिवानजीकी बुहारी, कासिकी जीआमा, जीआमाका नोकर्नीहरू, बनारसका रसिकहरू, जीआमाका छोरा-भतिजाहरू आदि उपन्यासका गौण पात्रहरू हुन् ।

जनजातीय पात्रहरू

संरचनाका दृष्टिले उपन्यास लघु आकारको भए तापनि बहु पात्रविधान युक्त छ । छिटपुट बाहेक जातीयताका दृष्टिले पात्रहरूलाई चिनाइएको छैन । उल्लिखित पात्रहरूमा नरेन्द्रका घर परिवारका सदस्यहरू तथा दीनानाथ, ओभाजी, अग्नेजी डक्टर, फेरीवाल, दौलतपुरको जमिन्दार, उसकी बुहारी, काशीको जीआमा, काठमाडौं बुढो, बनारसका रसिकहरू आदि आर्यन वर्गका लाग्दछन् । नजरिया र उसकी बुहारी मुसलमान नै भनेर चिनिएका छन् । त्यसभन्दा बाहेकका पात्रहरू तराईएली जनजाति लाग्दछन् भने धानुककी छोरी मुनरिया पक्कै पनि जनजाति र उपन्यासकी मुख्य एवम् प्रस्तुत लेखको विवेच्य पात्र हो ।

जनजातीय नारी चरित्रको विवेचना

‘तीनघुम्ती’, ‘नरेन्द्र दाइ’ र ‘सुम्निमा’ कोइरालाका महत्वपूर्ण औपन्यासिक कृतिहरू हुन् । ‘सुम्निमा’ को शीर्षककीकरण त्यसकी प्रमुख नारी पात्र/नायिका ‘सुम्निमा’ को नामबाट भएको छ । ‘तीनघुम्ती’ त्यसकी प्रमुख

नारीपात्र/नायिका इन्द्रमायाले जीवनमा गरेका अस्तित्वका तीन महत्तम निर्णयहरूका प्रतिकृति हो भने नरेन्द्र दाइ' सुकन लागेको नरेन्द्रको पुरुषत्वलाई रूप यौवना प्रेमधाराले सिंचन गरेर मुनरियाले हरियो भरिलो बनाएको विचारोत्तेजक कथा हो ।

उपन्यासका यी तीन नायिका इन्द्रमाया, सुम्निमा र मुनरिया जनजातीय नारीका रूपमा उपस्थित छन् । सम्पन्न नेवार परिवारकी इन्द्रमायाले काठमाडौँ उपत्यकाको, नोकरकी धानुक (रुवा फड्काउने व्यक्ति, धनियाँ) छोरी र नोकर्नी मुनरियाले तराईवासीको र वन जङ्गल विचको पहाड निवासी किराती छोरी (कोइराला, २०६६, पृ. ६) सुम्निमाले किरात प्रदेशको जनजातिको प्रतिनिधित्व गरेकी छ । दरबारसँग खानदानी सम्बन्ध भएको अभिजात वर्गीय पारिवारिक वातावरणमा हुर्के, बढे र पढेकी इन्द्रमायाको तुलनामा मुनरिया र सुम्निमा पृथक छन् तर मुनरिया र सुम्निमा धेरै पक्षमा मिल्दाजुल्दा छन् । एउटा गरिव धानुककी छोरी (कोइराला, २०६७, पृ. २५), अर्की किरात बिजुवाकी छोरी (कोइराला, २०६६, पृ. १०), दुवै अशिक्षिता र असंस्कृता, अबोध र अकुलीन, निश्छल र निष्कपट हृदयका देखा पर्दछन् ।

प्रेमको मामलामा भने सुम्निमा, मुनरिया र इन्द्रमाया लगभग उस्ताउस्तै देखिन्छन् । अनार्य नारी भएर आर्य पुरुषलाई शुद्ध र हृदयपूर्ण प्रेम गरेका छन्, प्रेमको पाइला पनि करिब करिब आफैले चालेर । सुम्निमाले कोशीको तटमा समीको शीतल छायाँमुनि (कोइराला, २०६६, पृ. ५) भेटिएका अनार्य बालसखालाई प्रेम गरी तर तपको बलद्वारा देवत्व प्राप्त गर्न (कोइराला, २०६६, पृ. ७) खोज्ने सोमदत्तले 'सुम्निमालाई संस्कृतिविहीन बर्बर जातिका किरात (कोइराला, २०६६, पृ. ६), असंस्कृता बालिके (कोइराला, २०६६, पृ. ८) पराधर्मावलम्बी, अज्ञानताको अन्धकार (कोइराला, २०६६, पृ. १८) भन्दै उसको गर्वको विषय शरीरलाई यो तिम्रो पापरूप हो, विष हो, फोहर हो । हटाऊ मेरो अगाडिबाट यो नर्कलाई (कोइराला, २०६६, पृ. २६) भनी आत्मभिमानमा ठेस पुऱ्यायो, शुद्ध र आदिम कोटीको प्रेमलाई अपमान गर्‍यो, तिरस्कार गर्‍यो (अधिकारी, २०५३, पृ. ५१) । रूपयौवना वयः सोमदत्तको लागि अपठित, ज्ञानशून्य तथा कुनै ईर्ष्यावान् देवताले उसको परीक्षार्थ पठाएको (कोइराला, २०६६, पृ. २०) मोहरूपको प्रतिकृति भई सुम्निमा अनि प्रेमको पहिलो पाइला चालेर भेट्टाउन खोज्दा खोज्दै असफल । त्यो तापपुत्र सोमदत्त सुम्निमाको प्रेमले भेट्टाइ नसक्ने व्यक्तित्व बन्यो (अधिकारी, २०५३, पृ. ५२) । सुम्निमाको निषेध गरिएको मर्यादाभन्दा अलिक भाग्यमानी ठहरिई मुनरिया, उसले पाइला फट्फटाउने प्रयास मात्र गर्नु पर्यो, नरेन्द्र प्रेमपासा लिएर आइहाल्यो वेर्न । अल्पकालै होस्, नरेन्द्रलाई प्राप्त गरी, प्रेम गरेर जीवनमा अनुभव गरी प्राप्यता र सार्थकताको । सम्भ्रान्त कप्तान परिवारकी नोकर्नी, दासी मुनरिया (कोइराला, २०६७, ५१), मालिकनीको उच्चासनमा पुगी तर जमिन्दार पुत्र नरेन्द्र अन्ततया उसको मर्यादाभन्दा परकै र निषेध गरिकै व्यक्ति ठहरियो । मुनरिया एकलो, कष्टकर, आत्मपीडादायक, निस्सार जीवन भोग्न बाध्य भई, बनारसमा फ्याँकिई ।

इन्द्रमाया प्रेमको मामलामा मुनरियाभन्दा पनि दृढ र सफल देखिई । इन्द्रमायाले आफ्नो विवाहको कुरा चल्दा पिताम्बर छँदैछ नि (कोइराला, २०५८, पृ. ३) मात्र भनिन, आफैले पाइला चालेर पीताम्बरलाई पति वरण गरेर जीवनको सहयात्री रोजी (सुवेदी, २०५३, पृ. २६०), सहचरिणी भई जीवनका सुख-दुःखका अंशीयार बनी, पीताम्बरका प्रेम र खुशीका लागि समर्पित भई तर प्रतिबन्धित राजनीतिका राजनीतिज्ञ पीताम्बर उसको मर्यादाभन्दा परको निषेधित व्यक्ति नै देखा पर्यो र प्रेमीको रूपमा प्राप्त पीताम्बरलाई पतिगृहको रूपमा परित्याग गर्नु पर्यो । इन्द्रमाया सचेत निर्णयकर्त्री (कँडेल, २०५५, पृ. ११०) बन्नु पऱ्यो ।

प्रेमपथमा पुरापुर पाइला चाल्न नपाउँदै देहवादलाई अस्वीकार्य ठान्ने पूर्वीय आत्मवादबाट प्रभावित, दीक्षित तापसी, जितेन्द्रीय (कोइराला, २०६६, पृ. ३२) सोमदत्तबाट 'सुम्निमा' असम्मानित, तिरस्कृत हुनु त्यति अस्वाभाविक लाग्दैन जति मुनरियाकै प्रेम प्राप्तिका लागि विवाहित पत्नी र घरपरिवार नै परित्याग गर्न अग्रसर नरेन्द्रले मुनरियालाई परित्याग गरेको वा अर्काको गर्भ धारणबाट जन्मिएको छोरीलाई अलग्याएर अरुबाट गर्भधारण गर्ने इन्द्रमायालाई स्वीकार गर्ने, छोरी नअलग्याए तिरस्कार गर्ने पीताम्बरको आत्मवेदन अस्वाभाविक लाग्दछ । अर्थात् आत्मवादी सोमदत्तले शरीरवादी सुम्निमालाई अस्वीकार्य मान्नु अनौचित्य मानिन तर गौरीको प्रतिकूल वातावरणमा सुकन लागेका उसका पुरुषत्वलाई प्रेम दिएर हरियो पार्ने (कोइराला, २०६७, पृ. ४८), जीवनको सुख, आनन्द र सन्तोष दिई अनुहारमा दिप्ती

भने मुनरियालाई परित्याग गर्ने नरेन्द्र अस्वाभाविक लाग्दछ । त्यस्तै सरलतासाथ 'म पीताम्बर बाहेक अरु कसैसँग सुखी हुन सकिदैन' ((कोइराला, २०५८, पृ. ४) भनेर आमालाई प्रतिक्रिया दिने र आफ्नो अगाडि उभिएका आमा, बाबु, समाज, मूल्य, मान्यता, आदर्श, मर्यादा तथा ऐश, आरामलाई पन्छाएर आफ्नो प्रेम रोज्ने, आमाले आफूहरू राजाको मानिस (कोइराला, २०५८, पृ. ६) भएको र पीताम्बर दरवारको विरुद्ध लुकीछिपी राजनीति गर्ने भएकोले दरवारले फुटेको आँखाले पनि हेर्न (कोइराला, २०५८, पृ. ६) नसक्ने र कुनै न कुनै दिन जेल पर्ने कुरा बताउँदा 'के त्यसो भए भन्ने मेरो स्थान पीताम्बरको छेउमा नै हुनुपर्ने होइन र ?' (कोइराला, २०५८, पृ. ६) भनी पीताम्बर रोज्ने इन्द्रमायाको प्रेम किन परित्यक्तताको स्थानमा पुग्यो ?

शरीर पक्ष र मानवीय स्वभाव तथा प्रकृतिकी सुम्निमाले त आत्म वा आध्यात्मिक स्वभाव तथा दैहिक आदर्श प्रकृतिका सोमदत्तबाट प्रेमका विफलता हात पार्नु स्वाभाविकै थियो अर्थात् दैहिक र आत्मिक तत्वको समन्वयलाई जीवन अस्तित्व वा सञ्चारका आधार अस्वीकार गर्ने आर्य दृष्टिको विपरीत 'दैहिक र आत्मिक' तत्वको परस्परको समन्वयता जीवन अस्तित्वको महत्व वस्तु ठान्ने अनार्य पक्षको प्रतिनिधित्व सुम्निमाले गरेकी हुँदा प्रथम प्रहरमा नै प्रेम प्राप्त नगराउने उपन्यासकारको ध्येय हुन सक्छ र त्यसो हो भने 'सुम्निमाको प्रेमको अप्राप्ति स्वीकार्य ठहर्दछ । जीवनपर्यन्तको शुष्क नीति, नियम, व्रत बन्धन र कर्तव्यका कारण आत्मा र शरीर दुवै पक्षबाट पराजित भएपछि जब सोमदत्त विजुवा हुँदै सुम्निमासँग मनुवादहमा (कोइराला, २०६६, पृ. ४९) पुग्दछ तब 'सुम्निमा शरीर र आत्मा दुवै पक्षमा उसलाई प्राप्त गर्दछे । तर यौटै समयका लागि नरेन्द्रलाई प्राप्त गरेर मालिकनी बनेकी मुनरिया भौतिक तत्वका दासीका रूपमा परिवर्तन हुन्छे । जमिन्दार पुत्र नरेन्द्र अप्राप्य हुन्छ । 'केही नसोचेर म प्रेमको अज्ञात बाटोमा हिँडिदिँ । बाबुलाई के हुन्छ भनेर सोचिँन, सोचिँन मेरो चुमौन भएको पतिको बारेमा, सोचिँन आफ्नो लोकलाजको विषयमा । आफ्नै पछि के होला भन्ने कुरा सोचिँन (कोइराला, २०६७, पृ. ४६) ... आधा आधा गरेर प्रेम गरिँन, व्यावहारिक जीवनका नाफापट्टि दृष्टि राख्दै संयम भएर हो, मैले प्रेम नै गरिँन (कोइराला, २०६७, पृ. ४६) ... समाजका मर्यादाहरूको रक्षा गर्नेपट्टि म लागेकी भए मेरो प्रेम नै हुने थिएन ... । उनैले त मलाई आफ्नो प्रेमको आराध्या बनाएर नारीत्वको मर्मसँग मेरो साक्षात्कार गराए । उनलाई म कहिल्यै पनि बिसर्न सक्तिन ... ' भन्ने मुनरिया बनारसमा रसिक मण्डलीको बिचमा दुर्योधनको सभामा द्रौपदी (कोइराला, २०६७, पृ. ४०/४१) को चीरहरणको स्थितिमा बाँच्न बाध्य किन हुनुपर्यो ? आमासँग झगडा गरेर मुनरियालाई भगाउन तथा काठमाडौँमा बुढो मान्छेलाई पत्नी भन्न सक्ने नरेन्द्रले आफूसँग किन घर ल्याउन सकेन ? गौरीले 'मुनरिया कहाँ होली ? एकलै कहाँ बसेकी होली ? किन नलिएर आएको आफूसँग उसलाई पनि ?' (कोइराला, २०६७, पृ. ५८) भन्दा नरेन्द्र सहज भनिदिन्छ 'उसलाई यहाँ ठाउँ कहाँ छ र ?' ऊ अझ अगाडि भन्छ 'मुनरियालाई मैले जानीजानी छाडें, मलाई लाग्यो म अब उसको जिम्मा लिन नसक्ने भएँ' (कोइराला, २०६७, पृ. ५८) । यसरी प्रेमको लागि सर्वश्व त्याग्ने मुनरिया प्रेमी त्याक्त भई नरेन्द्रबाट पाएको प्रेमलाई 'मेरो स्वत्व हो, मेरो निजी सम्पत्ति, स्त्रीधन' (कोइराला, २०६७, पृ. ४७) भन्ने मुनरिया अन्ततया 'मेरो प्रेमले मलाई चाहिँ मानवबाट पशु बनायो' भन्दछे र आफ्नो स्वत्व संरक्षणको लागि जौहारीसँग आत्मसमर्पण गर्दछे । भन्दछे 'मुनरिया त मरिसकी ... म उनकी पत्नी हुँ' (कोइराला, २०६७, पृ. ६४) । यसबाट स्पष्ट हुन्छ : भौतिक रूपमा जीवितै भए पनि मानसिक रूपले स्वयम्द्वारा मृत घोषित मुनरिया (अधिकारी, २०६५, पृ. ५१) प्रेमको कारण गौरी देवसी भन्दा दानवी बनेकी छ ।

जातीययतालाई भन्दा प्रेमलाई निकै उच्च ठान्ने इन्द्रमाया परिवारको अस्वीकार र पीताम्बरको परिवारको इन्कारको स्थितिमा पनि समाजलाई हाँक दिँदै पीताम्बरको सहचारिणी भइरहँदा नियतिले पीताम्बरलाई बन्दी बनाई आपद्द्विपद् थोपरेर रमेशको सहारामा पुऱ्याउँछ । दीर्घावधीको सहयात्रामा पनि पीताम्बरबाट मातृत्व अडकुरित हुन (रेग्मी, २०५०, पृ. ३५) नसकिरहेकै स्थितिमा पीताम्बरको अनिश्चितकालीन जेल जीवनले भन्नु सडकट थप्दा इन्द्रमायाको जीवन विसृङ्खलित हुन पुग्यो ((रेग्मी, २०५०, पृ. ३५) । त्यसै समयको रमेशको भगवानवत् उपस्थिति र उसैसँगको समागमबाट इन्द्रमायाको त्यो नैसर्गिक मातृत्व भोग पूर्णतातर्फ अभिमुख हुँदा पीताम्बरको पतित्व र पितात्व बलात् अपहरित हुन गयो तर पीताम्बर बन्दी जीवन व्यथित गरिरहँदा इन्द्रमायाको निसहाय, निराधार, निरुपाय जीवनधारा र

पीताम्बरको भोजनादि रमेशकै आँड भरोसा र अनुग्रहबाट चल्दा कुनै प्रश्न नउठ्ने तर दीर्घकालवधिको सहवासमा पनि पीताम्बरबाट पूर्ण हुन नसकेको इन्द्रमायाको सन्तानेच्छा रमेशबाट पूर्ण हुँदा किन प्रश्न उठ्ने ? महिला मित्रहरूसँग पीताम्बर स्वयम्को बाहिरी सम्बन्ध सधैं गौण भएर रहने तर इन्द्रमायाको रमेशसँगको शारीरिक सम्बन्ध र त्यही सम्बन्धबाट जन्मिएकी निर्दोष सन्तानले फेरि पीताम्बरलाई किन उद्देलित पार्ने ? पीताम्बर आजीवन कारावास परेको भए के इन्द्रमायाले उसको पर्खाइमा सारा जिन्दगी त्याग गर्नुपर्थ्यो ? यदि त्यसो हो भने इन्द्रमायाले छाड्नासाथ पीताम्बरले किन दोस्रो विवाह गर्‍यो ? इन्द्रमायाले त नगर्दा पनि भयो नि त ! रमेशसँगको सम्बन्धले सामाजिकताको भङ्गीकरण गरेकै भए तापनि त्यसको प्रश्नाताप इन्द्रमायाले गरेकी थिई नि ! त्यसपछि प्रियातत्व र मातृत्व एकसाथ संरक्षण गर्न इन्द्रमाया किन ढण्डित हुनुपर्ने ? उसको नारीत्वमा पीताम्बरले बारम्बार किन प्रहार गर्‍यो ? पतिपरायणता र समर्पणमा लीन हुन चाहने इन्द्रमायालाई पतिगृह त्याग्न बाध्य पारियो, किन ? त्यही नियति इन्द्रमायाको लागि अवश्यम् थियो त त्यही सन्तान लिएर अस्पतालबाट आउँदा नै किन बच्चित गरिएन र आडम्बरपूर्ण तरिकाले दुई वर्षसम्म ओत दिइयो ? अर्थात् त्यो सन्तानको परित्यागमा सम्बन्ध पूनः सुदृढ हुने पीताम्बरको अभिव्यक्तिको अर्थ के नकचन्थाई वा ... ?

कोइरालाका उपन्यासहरूलाई विविध दृष्टि र पक्षबाट विवेचना गर्ने कार्य धेरै भइसकेको छ तर अहिलेसम्म दृष्टि नपुऱ्याइएको विवेचनाको एउटा पाटो छ - यी विवेच्य तीनै उपन्यासका नारी चरित्रहरू इन्द्रमाया (नेवार-श्रेष्ठ, प्रधान, महर्जन ...), मुनरिया (धानुक) र सुम्निमा (राई, लिम्बु) वा जनजातीय नै किन छनोट गरिए ? प्रश्न सरल छ, उठ्छ प्रश्न जटिल छ र पनि उठ्छ, किन ?

मानौ 'सुम्निमा' मा मन र शरीरको संयुक्त व्याख्या गर्ने अर्थात् भिन्न भिन्न वर्णका विचमा देवत्व र मानवत्वको विचमा, मनस् र देहका विचमा तथा किरातीयता र आर्यत्वका विचमा समन्वय गर्नु (चापागाई र सुवेदी, २०५१, पृ. ५३) पर्ने वा आर्यत्व र किरातीयताको समन्वयबाट नयाँ संस्कृतिको उदय हुनुपर्ने उद्देश्य राखिएको हुँदा किरातीयताको प्रतिनिधित्व सुम्निमा र भिल्ल केटोलाई गराइएको हो । उद्देश्यकै सेरोफेरोमा किरात प्रतिनिधि सुम्निमा र आर्य प्रतिनिधि सोमदत्त पुलोमालाई आ-आफ्नो तर्फबाट तर्कवितर्क पनि गराइएको छ । जुन उद्देश्योचित ठहर्छ पनि । सुम्निमाकी छोरी र सोमदत्तको विवाहबाट दुई संस्कृतिको समन्वयबाट नयाँ संस्कृतिको ढोका पनि खोलिएको छ, त्यो पनि किरातीयतालाई आर्यत्वमा विलिन गराएर । त्यस्तै एउटी विवाहित नारी सुम्निमालाई निसङ्कोच अर्को विवाहित परपुरुषसँग मनुवादहको विचरणमा पठाएर नुहाउन लगाएर, अलिङ्गन, चुम्बन (कोइराला, २०६६, पृ. ५७) गराउनुलाई उचित ठानिएको छ तर अर्की विवाहिता नारी पुलोमाले अर्को परपुरुष भिल्ल केटोलाई स्मृतिमा लिँदा मात्र पनि अपराधबोध गराइएको छ, किन ? यहाँ व्यक्त गर्न खोजिएको के ? जनजातिहरू अनपढ, अशिक्षित, पशुत्ववृत्तियुक्त छन् । त्यसैले त्यहाँ निर्बाध विचरण, यौनस्वच्छन्दता र परपुरुषगमन स्वाभाविक ठहर्छ अनि आर्य समाज पठित, सुसंस्कृत र सुसभ्य भएको हुँदा जनजातीय समाजका क्रियाकलापहरू अवाञ्छित ठहर्छ भन्न खोजिएको हो ? अनि शरीर सम्बन्ध मात्र दोष हो कि मानसिक व्याभिचार पनि ? (प्रधान, २०६१, पृ. ३६४) । यो विवेचना र बहसको विषय बनेको छ ।

'तीनघुम्ती' की इन्द्रमाया र नरेन्द्र दाइकी मुनरिया (कतैकतै अछुत पनि भनिएको) पनि जनजातीय नारी पात्र नै हुन् । यी दुवै जनजातीय नारीलाई स्वतन्त्रता र प्रेमको सामाजिक बन्धन, मूल्य, मान्यता, आदर्श, नैतिकता, मर्यादा निर्बाध रूपमा निर्धक्क तोड्न लगाएर आर्य पुरुषसँग मनचाहे यौनसमागममा लिप्त देखाइएको छ तर नरेन्द्र दाइकी अनार्य नारी पात्र गौरीलाई इन्द्रमाया र मुनरियाले तोडेका सम्पूर्ण सामाजिक पक्षका घेरामा राखेर आदर्श र मर्यादित स्थान दिनुको साथै देवीत्वको पगरी पनि गुथाइएको छ तर इन्द्रमाया र मुनरियालाई 'अर्काको लोग्नेसँग लहस्याएर वेश्या बनाउन नै खोजिएको छैन र ?' 'हाम्रो प्रेम नै अप्ठ्यारो किसिमको थियो, समाजको मर्यादाभन्दा बाहिरको । यदि समाजका मर्यादाहरूको रक्षा गर्नेपट्टि म लागेको भए मेरो प्रेम नै हुने थिएन । लुकेर गरेका जमिनदार कुमार र दासीको यौन व्यभिचार हुने थियो त्यो' (कोइराला, २०६७, पृ. ४६) मुनरियाको यो भनाइ र 'म पूर्णरूपले अरुद्वारा विजित भइसकेको भएर पनि, मैले अर्कैलाई सर्वश्व दिइसकेको भएर पनि केवल आफ्नो खोक्रो शरीरले उसको स्वागत गरूँ,

एकदम शून्य शरीरले' (कोइराला, २०६७, पृ. ४३) भन्ने इन्द्रमायाको अभिव्यक्तिले के 'वेश्यत्व र यौनव्याभिचारकै पुष्ट्याइँ गर्दै न र ?' पति बन्दी हुँदा आपद् विपद् स्थितिको सिर्जना गरी इन्द्रमायालाई 'रमेशको अनुग्रहमा पुऱ्याई शरीर दान गराई गर्भधारण तथा सन्तान प्राप्तिमा पुऱ्याएर शारीरिक सन्तुष्टि र आत्मिक प्रेम पृथक पृथक पक्ष हुन्' भन्नु यही कारणले इन्द्रमायालाई पतिगृह त्याग्न लगाउनु तथा नरेन्द्रबाट परित्याक्त मुनरियालाई बुढो जौहारीसँग विवाह गराएर 'चरित्रहीन आइमाईको यही हविगत हुन्छ' भनेर देखाउन खोजिएको हैन र ? परिस्थितिलाई आँखा चिम्लेर वा 'आगोको छेउमा राखेपछि घिउ पग्लिन्छ' भन्ने नेपाली उखान बिसेर इन्द्रमायाले 'पतिपरायणता भष्मभूत पारेकाले सजायस्वरूप पतिगृह परित्याग गराइएको' (प्रधान, २०५२, पृ. ३७२) भन्दा तर्कसङ्गत ठहर्ला तर मुनरियालाई नरेन्द्रसँगै 'घर फर्काउँदा हुँदैनथ्यो र ?' के हाम्रो समाजमा बहुविवाह प्रथा छैन र ? उपन्यास आफैले 'लोग्नेलाई स्वास्नी मन परेन भने अर्को ल्याए भैहाल्यो नि, के को तलाक र पारपाचुके चाहियो स्वास्नी मान्छे मनगो छँदै छन, हामी कहाँ बहुपत्नीको चलन छँदै छ नि' (कोइराला, २०६७, पृ. १२) । नेपाली समाजमा प्रचलित बहु विवाहको सङ्केत गरिएको छ भने मुनरिया एक मात्र त्यस्ती केटी होइन जो विवाहिता पुरुष वा अर्काको लोग्नेसँग भागेकी होस् । अझ स्पष्ट भाषामा भन्ने हो भने मुनरियासँग त्यस्तो शक्ति पनि कहाँ होस् जो नरेन्द्र जस्तो जमिन्दार पुत्रलाई भगाउन सकोस्, बरु नरेन्द्रले उठ भने उठ्ने र बसभन्दा बस्ने स्थितिमा चाहिँ मुनरिया देखा पर्दछे । अब प्रश्न उठ्छ 'मुनरियालाई नरेन्द्रसँग घर फर्काइएन किन ?' किनभने बाटो विराएर हिँडेको सम्भ्रान्त नरेन्द्रलाई घर फर्काएर पतिव्रता स्वास्नी गौरीको पोल्तामा सुम्पनु थियो, जीवन सार्थक तुल्याउनु थियो, नत्र अरु के प्रयोजन हुनसक्छ ? यहाँ जिज्ञासा उत्पन्न हुनसक्छ 'जनजातीय पात्र इन्द्रमाया र मुनरियाको स्थानमा आर्य नारीलाई उभ्याउन सकिँदैनथ्यो र ? अझ जनजातीय भएर नपुग्दा घरकै नोकरकी छोरी र नोकरनीकै दर्जामा उभ्याएर प्रस्तुत गर्नुको आशय के ? तल्लो जातको त्यो पनि के खाऊँ र के लाऊँ स्थितिका नारीहरू सानो प्रलोभन र उच्च महत्वकाङ्क्षामा परेर जमिन्दार मालिकहरूको यौनाग्रहलाई सहजै स्वीकार गर्दछन् र अन्ततया बर्बादी आत्मसाथ गर्दछन् भन्ने देखाउने आशय होइन, कसरी भन्ने ? यसरी जातीयता विशेषलाई प्रस्तुत गरेर तिनीहरूको अपमान, तिरस्कार गर्ने उद्देश्य उपन्यासको होइन, कसरी भन्ने ?'

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासका जनजातीय नारी पात्रहरू चरित्रका रूपमा छनोटमा पर्दा नै दुराशयमा परेको आभास हुन्छ । इन्द्रमाया सम्भ्रान्त परिवारमा जन्मी, हुर्के, बढे र पढेकी भए तापनि आफैले स्वतन्त्र निर्णय गरेर पनि एउटा जीवन बाँचन सकिन्छ भन्ने आत्मवादी अहमताका कारण अन्ततया प्रेमीका, पत्नी आदि शीर्षकमा कसुर नगरेर/गरेर शोषित, पीडित भएकी छ र त्यसलाई आत्मनिर्णय र सङ्घर्षको नाममा दबाउन बाध्य छिन् । मुनरिया जमिन्दार प्रेमीरूपी नरेन्द्रको साँझ विहानको छेडखाना र आग्रह टार्न नसकी आफूलाई गौना र चुमौन गर्ने भावी पति र विरामी बाबुलाई बिसेर केही समयको मस्ति पश्चात् रसिक मण्डलीको रसिकताको साधन बन्दै आफूलाई मारेर बुढो जौहारीको स्वास्नी बन्न पुगेकी छ । तराई क्षेत्रका जमिन्दारहरूले आफ्ना घरमा बसेका कामदार वा हरूवा-चरुवाहरूमाथि गर्ने हरेक प्रकारका शोषणको प्रतिनिधित्व गर्ने मुनरिया उपन्यासमा सबैभन्दा बढी शोषणमा परेकी नारीपात्र हो । सुम्निमा शारीरिक रूपमा शोषित हुन नपरे तापनि मानसिक रूपमा शोषित छिन् । सोमदत्तलाई प्रेमाग्रह गर्दा अपमान र तिरस्कार व्यहोर्नु परेको सुम्निमा स्वसमागममा पनि सोमदत्तको स्मृतिपटद्वारा शोषणमा परेकी छ ।

निष्कर्ष

विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला लिखित तीनघुम्ती, सुम्निमा र नरेन्द्र दाइ जनजातीय नारी प्रधान पात्रयुक्त उपन्यासहरू हुन् । 'सुम्निमा' शीर्षकीय दृष्टिले नै नारी प्रधान देखा पर्दछ । 'तीनघुम्ती' उपन्यासकी प्रमुख नारी पात्र इन्द्रमायाको आत्मिक निर्णय हो भने जमिन्दार मालिक नरेन्द्रको स्वजातीय पत्नीप्रतिको वितृष्णाले मुनरियाप्रति लोभ्याएको रागात्मकता हो । यी तीनै उपन्यासमा अनार्य प्रियाले प्रियतमको रूपमा आर्य (ब्राह्मण) पुरुषलाई छनोट गरेको र परिणामतया जिन्दगीको असफलता प्राप्त गरेको दारुणताले स्थान पाएको छ । सुम्निमाको 'किरातीयता र आर्यत्वका विचमा समन्वयको स्थापनाको उद्देश्य' होस् वा तीनघुम्तीको 'नारी जीवनको स्वतन्त्र अस्तित्व र स्वविवेकीय क्षमता एवम् रुढिग्रस्त परम्पराप्रति विद्रोहको स्वर उराल्दै जीवनको फराकिलो फाँटमा ल्याउने उद्देश्य' तथा समाजले खटाएर

दिएको प्रेमबाट असन्तुष्ट जमिनदारकुमारको एकनासको प्रणयहठ अस्वीकार गर्न नसक्ने गल्ती गरेकी मुनरियाले प्रेम दिएर नरेन्द्रको सुक्न लागेको पुरुषत्वलाई हरियो पारेकी (कोइराला, २०६७, पृ. ४८) सन्दर्भलाई उपन्यासले प्रस्तुत गरे पनि त्यसभित्र नारीहरूको स्वत्वलाई क्षतविक्षत् पार्ने कार्य गरिएको छ। उपन्यासहरूमा नारी अस्तित्व, स्वतन्त्रता, आत्म निर्णय, यौन मनोवैज्ञानिकता, आर्य र अनार्य जाति र संस्कृतिको समन्वय, अन्तर्घुलन आदि जे जस्तोसुकै विषय वस्तुको प्रस्तुति रहे पनि पुरुष शोषण र अपमानको चरमता महिलाले सहनु परेको कुरा प्रष्ट आएको छ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अधिकारी, इन्दिरा (२०५३), *नरेन्द्र दाइ उपन्यासमा औपन्यासिक पात्रविधान*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा समाजिक शास्त्र सङ्काय, पद्मकन्या क्याम्पस, नेपाली विभाग, बागबजार ।
- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद (२०५८), *तीनघुम्ती*, सं. सातौँ, साभा प्रकाशन ।
- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद (२०६७), *नरेन्द्र दाइ*, साभा प्रकाशन ।
- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद (२०६६), *सुम्निमा*, सं. आठौँ, साभा प्रकाशन ।
- कँडेल घनश्याम (२०५५), *नेपाली समालोचना*, साभा प्रकाशन ।
- चापागाई, नरेन्द्र र सुवेदी, दधिराम (२०४९), *कोइरालाको साहित्यको समग्र अध्ययन*, प्रतिभा पुरस्कार प्रतिष्ठान ।
- पोखरेल, बालकृष्ण निर्देशन तथा अन्य (२०४७), *नेपाली बृहत् शब्दकोश*, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०६९), *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार*, सं. चौथो, साभा प्रकाशन ।
- प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०५२), *साभा समालोचना*, सं. चौथो, साभा प्रकाशन ।
- बराल, कृष्णहरि र नेत्र, एटम (२०५६), *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास*, सं. दोस्रो, साभा प्रकाशन ।
- रेग्मी, मुरारीप्रसाद (२०५०), *मनोविश्लेषणात्मक समालोचना*, उपन्यास खण्ड, सं. दोस्रो, साभा प्रकाशन ।
- सुवेदी, राजेन्द्र (२०५३), *नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति*, भूमिका प्रकाशन ।

